

En træhest til auktion og lidt om landmilitsten

Af H. K. Kristensen.

I 1765 var der offentlig auktion ved *Billum kirke*. Blandt effekterne var et ikke helt almindeligt dyr, nemlig en træhest.¹⁾

Godt hundrede år tidligere var den vistnok kun kendt blandt soldaterne og på kronens godser hos lensmændene. Dog er det muligt, den allerede dengang havde vundet indpas på enkelte adelsgodser, selv om der fra denne tid ikke er bevaret et eneste eksempel på dens anvendelse der. Det skulle ikke indføres i nogen protokol, når husbonden fandt for godt at straffe. Da Wallensteins soldater sidst i september 1627 kom til *Varde*, fik de allerede en måneds tid efter ankomsten en træhest lavet, naturligvis på byens regning.²⁾ Det var antagelig den første i Vestjylland.

Første gang, jeg har fundet, at nogle af vor egns bønder kunne risikere at ride træhesten, er 1686. Og som vi skal se i det følgende, var det kun rytterbønder, hvoraf der forøvrigt var mange dengang.

I 1765 var hesten blevet mere almindelig. Da var den indvandret på adskillige herregårde rundt omkring. På hvor mange ved man ikke, og heller ikke

ved man noget om, hvor flittigt den blev brugt. Den omtales ret sjældent i arkivernes dynger af dokumenter. Der har sikkert været herregårde, hvor den slet ikke fandtes eller ikke brugtes. På Estrup, ved man, havde den sin plads i ladegården.³⁾

De bønder, der var tilstede ved auktionen i Billum, fik visselig deres egne tanker, da de så, at det var herremanden Søren Rygaard på Hesselmed i Ål, som ejede en hel del af Billum sogn, der købte hesten. Han fik den for en pris af 3 mark 8 skilling. Han har næppe købt den for at bruge den til brændsel! Nej, der kan ikke være tvivl om, at den skulle være til brug for godsets bønder i påkommende tilfælde.

Den var da også godt tilredet i forvejen! Det var nemlig en militær træhest, der havde stået på landmilitsens øvelsesplads ved Billum kirke.

Inden vi går videre med auktionen, vil vi se på militsens forhold her på egnen.

Det første afsnit af Danmarks deltagelse i Den store nordiske krig viste regeringen, at det var utilstrækkeligt med den hvervede hær. 1701 genoprettedes derfor landmilitsen, som havde været ophævet siden Skånske krig. Af hver 20 td. hartkorn uden for ryttergodset, hvoraf der var meget på egnen, indrettedes et lægd, der skulle stille en soldat. Han skulle stå i tjeneste i 6 år. Rømmede han, skulle han første gang til straf tjene 3 år længere, 2. gang løbe 3 gange spidsrod og 3. gang hænges eller gå i jern på Bremerholm for livstid. Allerede 1702 blev det ændret til, at desertørens navn skulle opslås på en galge i herredet. Derved gjordes han »uærlig«, blev udstødt af det borgerlige samfund og familien, og kunne nu rekruttere rakkernes kaste. Kun fanesvingning efter kongelig tilladelse ved en

militær afdeling var det eneste, der i menigmands øjne kunne bringe ham tilbage.

Tjenesten i militsen var dog ikke mere omfattende, end karlen samtidig kunne passe sit arbejde ved landbruget, idet han kun om søndagen skulle øves nogle timer ved kirkerne. Hertil kom nogle mønstringer, der i *Ribe stift* omfattede ca. 30 dages årlig march og regimentssamling. Når tjenesten alligevel blev forhadet, skyldtes det den rå måde, hvorpå befalingsmændene holdt disciplin. — Så længe de unge var soldater, skulle de naturligvis blive på stavnen.

Da herremændene skulle sørge for, at der på deres godser var soldater nok, og der i virkeligheden mange steder var for få, grundlagde godsejerne faktisk begyndelsen til stavnsbåndet. De jyske godsejere nægtede nemlig de unge rejsepas. »Ja, allernådigste konge,« skriver *krigskommissær Nissen*, »de gør denne frie provinses folk så godt som vordnede.« I skarpe hedeegne var det især, det kneb med at skaffe mandskab nok, værst var det ved *Viborg bataillon* og *Ribe regiment*. I vort amt var der mange små gårde uden tjenestekarle eller hjemmeværende voksne sønner, vore unge søgte efter gammel skik pladser på øerne, i Slesvig og Holsten, andre for til søs eller fiskede. Ikke underligt, at der i *Ribe regiment* endnu 5 år efter militsens oprettelse fandtes lægd, der ikke havde stillet en soldat, og blandt de stillede var der mange gifte, husmænd og inderster, fattige folk og »ubekvemme og udygtige«. En officer, Hartmann, indberettede til kongen, at det kunne blive nødvendigt at forlænge militsens tjenestetid ud over de 6 år, men han fandt det meget betænkeligt, for uden tvivl vil de enrullerede »her i landet [Jylland], som er et

deres frihed meget agtende folk, blive helt mistroet, ja, mange som desperat, og hverken de eller deres afkom det lettelig forglemmer,« hvis man ikke holder løftet om de 6 år.

Samtidig må det også nævnes, at militssoldaterne senere i kamp var så tapre, at en samtidig forfatter siger, at de »viste sig som løver.«

I de blandede distrikter på *Ribeegnen* skete det af og til, at en udskreven stak af over grænsen. Men da Danmark anden gang gik ind i Den store nordiske krig, og krigen trak ud, så militssoldater hele og halve år kunne være indelukket i fæstninger med stor sygelighed og dødelighed, deserterede flere.

Efter en kortvarig ophævelse af militsen fra 1730, indførtes den atter 1733 og denne gang sammen med det lovformelige stavnsbånd. Soldaterne blev dog ikke mere bundet til fødestavnen, end der i 1742 var 60 % af udskrevne reservesoldater på *Ribeegnen* 1-10 mil borte fra hjemmet.⁴⁾ Godsejerne må altså have givet dem rejsepas eller rettere sagt — solgt dem pas, for på den nemme måde kunne de tage en part af karlens i det fremmede surt erhvervede fortjeneste, ja, man kunne også købe sig helt fri ved et meget dyrere fripas, se f. eks. et sådant i fotografisk gengivelse i H. K. Kristensen: *Fra Koldingfjord til Blåvandshuk*, s. 204.

Og mange forsvandt helt uden pas. Proprietærerne i *Vester Horne herred* besværede sig over, at det var blevet sådan på den »skarpe hede- og sanddrev- en jord, at fast hverken jordegodsejere nu mere kan få dygtige karle, enten til gårdfæstning eller til hans majestæts tjeneste som landsoldater at levere. Det unge mandkøn er kommet i den onde vane at udløbe til det holstenske og derfra videre til Hol-

land, hvor de fleste bliver og ikke vender tilbage«.4) Fra *Janderup* fortælles endnu den dag i dag en hel roman om nogle brødræs flugt til Holland, hvor en af dem arbejdede sig frem til en god stilling som spejlmager, ligesom slægten endnu med omhu og stolthed værner om nogle af hans spejle.5)

Trods stavnsbånd kunne man altså ikke fastholde dem, der havde rejselysten i blodet.

Da militsen 1701 skulle gennemføres, måtte amtet betale indretningen ved eksercerpladserne, dog ikke våbnene.

Ribe amtsstue anskaffede 20 geværskabe, 20 skydeskiver, 20 træheste samt 3 pæle (straffepæle) til kaptajnerne *Grünhagens*, *Buchwalts* og *Dombroiks* kompagnier under *oberst Ingenhavens Riberhusiske regiment*.

Kaptajn *Dombroiks* kompagni havde 6 eksercerpladser i Ribe amt, nemlig ved *Ovtrup kirke*, hvor der anskaffedes et skab med lås og jernskodder for døren og med 39 jernkroge og 39 store søm til at hænge 39 musketter og lige så mange patrontasker på. Skabet kostede 17 rdl. 4 mark 3 skilling at fremstille. Endvidere anbragtes der i *Ål kirke* et skab til 36 bøsser — det er antagelig det, der sammen med det øvrige og eksercerpladsen senere flyttedes til *Billum*. I *Ho kirke* anbragtes et skab til 14 bøsser, i *Alslev kirke* et til 21 bøsser, i *Guldager* et til 25 og i *Tjæreborg kirke* et til 20 bøsser. Til hver af de 6 pladser havde kaptajnen desuden en skydeskive og en træhest. — I Vester herred var ialt udskrevet 52 mand, heraf 6 fra *Ovtrup*.6) Der boede korporal *Mads Nielsen* i et hus, der var bygget op ad kirkegårdsmuren, og som egentlig var det gamle degnebol. Også andre officerer slog sig senere ned i

sognet, nogle af dem ligger begravet på Ovtrup kirkegård.

Samtidig med militsen havde *rytterregimenterne* også eksercerpladser ved landsbykirkerne, dog ikke ved de samme. 1716 var det her på egnen kaptajn Bormanns kompagni af 1. jyske rytterregiment. Det eksercerede sine dragoner ved *Skanderup, Farup, Åstrup, Brøndum, Lunde* og *Strellev* kirker.

Der samledes således 33 ryttere ved Lunde kirke, nemlig 4 fra Janderup, 6 fra Billum, 3 fra Ål, 3 fra Henne, 1 fra Lønne, 7 fra Nebel, 3 fra Ovtrup, 2 fra Lunde og 4 fra Kvong. Hele kompagniet havde samlingsplads ved Skast herreds ting. Her stillede de 33 dragoner fra Lunde sammen med 27 fra Skanderup, 19 fra Farup, 11 fra Åstrup, 14 fra Brøndum og 12 fra Strellev.⁷⁾

Det meste af kronens bøndergods på egnen var udlagt som ryttergods. Dette var så inddelt i lægd efter hartkornet. Hvert lægd skulle underholde en hvervet rytter, undertiden med familie. I den første tid skulle de bo hos bonden i gården. Det var i reglen ikke behageligt. Senere fik man rytterne ud af gårdene, og rytterbønderne byggede små huse til dem — og bad straks regimentskassen om hjælp til tømmeret, da her »er ingen skove«.

I 1686 havde rytterbønderne fået at vide, at hvis rytteren tiltvang sig mere, end han skulle have, og bonden ikke meldte det, skulle bonden straffes, enten på vand og brød hos gevaldigeren eller med *træhesten*.

Så sad bonden omtrent som en lus mellem to negle, for det var vist ikke rart at være sammen med rytteren, efter at man havde meldt ham! Samtidig blev der opsat en straffepæl med jernlænker i Hylerslev til at straffe ulydige rytterbønder ved.⁸⁾

1702 fik rytteriet lov til selv at udskrive karle til dragoner på dets eget gods i stedet for de hvervede.

Da blev der for alvor rift om de unge karle. Rytteriet skulle have rekrutter, militsen skulle have rekrutter, landbruget skulle også have folk. 1705 stævnedes regimentsskriveren Anders Rask på Visselbjerg femten tjenestekarle, fordi de havde taget plads uden for ryttergodset på gårde, der hørte under proprietærernes stavn, ja, nogle var rejst ud af landet.

Imidlertid fandt regeringen, at det vestjyske ryttergods var så forarmet, at det var det klogeste at skille sig af med det. Det skete 1719. Så skulle det vel også blive lettere at få rekrutter. Det var dog stadig vanskeligt.

Kaptajn Dombroik ved landmilitsen, hvis eksercerpladser her i amtet vi har nævnt foran, havde også eksercerpladser i Lundenæs amt, heraf følgende i Øster Horne herred, som dengang hørte til dette amt: Ved *Ølgod* og *Thorstrup* kirker. Desuden havde han en eksercerplads ved *Lyne* kirke. De tre steder var der skabe til henholdsvis 10, 36 og 22 »flinter« (flintebøsser), og der var tilsvarende skydeskiver og træheste. I *Torstrup* og *Lyne* stod skabene, der var dobbelte skabe med to rader geværer, inde i kirkerne, mens det mindre skab i *Ølgod* stod i våbenhuset.⁹⁾ Da øvelserne foregik om søndagen, dog sikkert ikke i gudstjenestetiden, kunne det nok være generende for menigheden og afstedkomme gnidninger. Man har et eksempel herpå fra *Ovtrup*. Det er fra en lidt senere tid. 1769 kom der under den ny hærordning en ny slags landmilitsbatailloner. Da blev der atter øvelsesplads ved *Ovtrup* kirke og et nyt våbenskab forfærdiget. Kaptajn *Lützov*, der boede på *Viumgård*, satte skabet ind i kirken,

da våbenhuset manglede loft. Sognepræsten *J. H. Brorson*, salmedigterens søn, ville imidlertid ikke have kirken stående åben for soldaternes rumstere, men kunne ikke få kaptajnen til at flytte skabet. Han klagede så til biskoppen. Denne befalede præsten at lægge loft i våbenhuset og kaptajnen at flytte skabet derud, da »våbenhuset i forrige tider var indrettet til sådant brug«, og det er usømmeligt, at Guds hus bruges som rustkammer. Så blev skabet flyttet.¹⁰⁾

Der er ingen træheste bevaret her i landet. Kun på Herning museum findes »en spore« eller »stighøjle«, et lod, der blev bundet til foden på den, der skulle straffes, og som ifølge overleveringen havde været i brug på Sindinggård. Kun fra enkelte billeder, beskrivelser og regnskaber har man kendskab til træhesten.³⁾ Det har derfor interesse at se, hvad håndværkerens regning kan oplyse om de heste, der skulle plage militssoldaterne, og af hvilke en senere skulle sætte skræk i de Hesselmed bønder.

Træhestens krop var lavet af en 4 tommer tyk egeplanke $4\frac{1}{2}$ alen lang. Den var forsynet med en hals, hvormed det i regnskabet hedder: »Af bemeldte sort planker [dvs. forannævnte egeplanker] til halsen på hesten at runde og forhøje $2\frac{1}{4}$ kvarter,« hvilket vel må sige, at halsen har hævet sig $13\frac{1}{2}$ tomme ($35\frac{1}{2}$ cm) oven over kroppen. Halsen må have endt i et hoved, da der tales om to ører af ege »barcuner«, af de samme barcuner lavedes trænagler til at fastgøre benene med. Da det antagelig har været nødvendigt med to nagler til hvert ben, må hesten kun have haft to ben. Det hedder da også i regnskabet: »Store spanske fyrømmer, 14 tom. tyk, $5\frac{1}{2}$ alen lang til ben under hesten, til å hest 2 stk., er 6 tylt 10 stk. å tylt 9 rdl. er 61 rdl. 3 mark.« (Der lavedes

41 træheste til Lundenæs amt, og så passer udregningen.⁹⁾ Fremstillingsprisen pr. best blev knap 3½ rdl.

Den almindelige opfattelse er vel den, at træhesten havde fire ben, og således ses den også på det

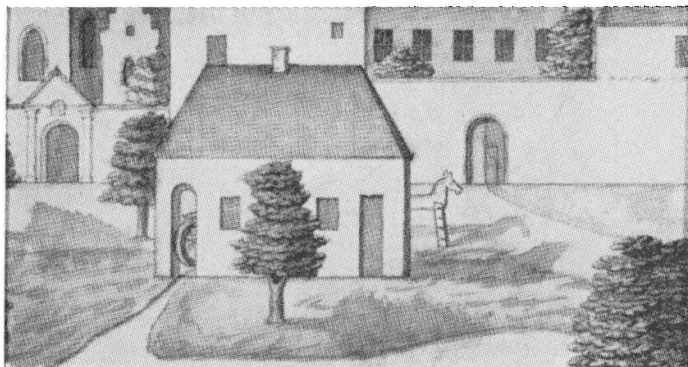

Udsnit af billede af hovedvagten ved Københavns slot i Frederik IV's tid. Bemærk træhestens store højde i forhold til soldaterne og straffepælen.

Farvelagt tegning i Nationalmuseet.

kendte billede af hovedvagten ved Københavns slot på Frederik IV's tid, så der har vitterlig været fire ben, men på et billede af herregården Dronninglund i Vendsyssel, som Gunnar Olsen har fremdraget i sin bog om træhesten, ses den forreste halvdel af hesten, og så vidt man kan se, er der kun ét forben, så hesten har nok været tobenet. I alt fald minder den vestjyske militshest meget om en træhest, der omkring 1730 blev anskaffet på Vordingborg rytterdistrikt, ikke til rytterne, men til bønderne.

5½ alen lange ben gav en ordentlig højde! Dog må benene være gravet et stykke ned i jorden, for at hesten kunne stå fast. Den var nemlig ikke som den vordingborgske afstivet med fire løsholter, hver på tre alen. Selv om vor tobenede hests ben har

Udsnit af billede fra ca. 1750 af herregården Dronninglund i Vendsyssel. Bag det lille hus stikker den forreste del af træhesten frem.

været gravet en alen eller så i jorden, har den været overraskende høj. For at komme op på den måtte snedkeren da også lave »3 optrine«, ligeledes af barcuner. Ifølge Kalkar er en barcun et langt, tykt stykke firkantet træ, men han anfører tillige, at efter Harboe: Marine Ordbog betegner det et svært egespir. Det er i den sidstnævnte betydning ordet bruges her. Det fremgår nemlig, at det drejer sig om 5 alen lange spir, hvoraf der savedes stykker til nagler, ører og nu til »optrine«.

På Dronninglundtræhesten synes der også at have været optrin, netop sådanne runde stykker anbragt ind i ydersiden af hestens svære ben. Således har det antagelig også været ved Dombroiks træheste

herude i Vestjylland. At træhesten var høj, fremgår ligeledes af billedet af hovedvagten. Ved siden af hesten er der nemlig anbragt en almindelig løs stige, åbenbart til benyttelse for delinkventen. Staklen, der red træhest, har altså været anbragt højt til vejrs.

Det ser ikke ud til, at de hårdføre jyske soldater har taget sig den ridetur synderlig nær. I hvert fald klager officererne ved militsen i Sydjylland 1740 over, »at adskillige soldater, som nu mere end tilforn, formedelst de ikke agter straffen at ride træhesten, udebliver fra eksercerpladsen.«⁴⁾ Dog kunne turen være frygtelig for somme. Fra *Viumgård* i Nørre Horne herred fortælles endnu i slægten om en fæstebonde, som red træhest dør, at han tog skade for livstid. Gunnar Olsen skriver, at meningen med at straffe med træhest og spansk kappe synes først og fremmest at have været, at de skulle virke beskæmmende, og de skulle derfor kun anvendes ved særlige lejligheder.

I samme regnskab fra Lundenæs amt nævnes også *straffepælen*. Det er ikke købstædernes skampæl eller kag, heller ikke gabestokken, men et næsten kun militært straffemiddel, som dog også et enkelt sted blev brugt på et stort gods. Den beskrives i almindelighed som en stang med en skammel besat med jernpigge. Den, der skulle straffes, blev bundet til stangen og stillet op på skammelen. Vor pæl har snarere været indrettet, som P. Eliassen⁹⁾ skildrer den: »Misdæderen bandtes fast til pælen så højt oppe, at han ikke kunne nå jorden med fødderne. Nedenfor pælen var der nogle spidse pinde, som han kunne nå med fødderne, der var nøgne.« Regnskabet viser nemlig følgende: »Til 1 pæl 1 stk. 7 sjællandske alen lang fyrstolpe, er på 5 pæle

4 rdl. 1 mark. Af en 5 alen dobbelt ege barcun til krydset at stå på, til å pæl 3½ kvarter, 2 mark. 2 jernkramper til hver pæl, ialt til 5 - 15 sk.; 2 »håndtskeller« [håndbøjler] med kæde og bolte, 10 rdl. ialt. 1 hængelås med nøgle å pæl 3 mark 12 sk. ialt.«

Spørgsmålet er, hvad der menes med »krydset«. Man kan tænke på en kort tværstang. En parerstang til en kårde kaldes et kryds. Var det en tværstang, må den have været boltet eller naglet til pælen, og det fremgår ikke af regnskabet. Muligvis er det da blot stedet i jorden, hvor piggene kan have været anbragt, så de dannede et kryds. På billedet af pælen på hovedvagten ses de stikke op af jorden ved foden af pælen. I Eliassens bog er der en tegning, han har ladet lave. Der står pindene i jorden, men manden er fastgjort ved armene til en kort tværstang foroven. En sådan omtales ikke her og ses heller ikke på det samtidige billede af pælen ved hovedvagten. Dér ses imidlertid de to håndjern og lænkerne, som også fandtes ved vor militspæl. Denne har derfor nok været som hovedvagtens.

Det var solide strafferedskaber. Når officererne tillige brugte stok, pisk, næveslag og skældsord, kan man nok forstå, at de unge bøndersønner så med afsky og skræk på militsen, selv om Jeppe på Bjerget kunne få sig til at sige: »Jeg fik aldrig så mange hug i de ti år, jeg var under malicien, som jeg får på een dag af den slemme quinde.« I Jeppe kraftige sprog er det et udtryk for, hvor overvættes ond Nille var mod ham. Hun var meget værre end det værste, man ellers kendte!

Foruden militsen havde man en hær af lejede, »gevorbnæ« soldater, der for en stor del var alskens skrabsammen, ofte udlændinge med forbryderiske tilbøjeligheder og blev kommanderet på tysk. Un-

der de store rustninger 1762 og hæropstillingen i Meklenborg mod russerne fik man for alvor øjnene op for de gevorbnens unationale holdning, fejl og mangler, og en ny hærordning skabtes. 1763 beordredes landmilitisen opløst. I stedet for inddeltes landet i 12 distrikter, og landets egne sønner skulle i hvert af de hvervede regimenter danne en bataillon, så der i hvert regiment kom et antal indfødte, udsøgte folk med fuld soldateruddannelse. De gamle militsafdelinger skulle være helt ophævet fra nytår 1765.

Derfor skulle dens efterladenskaber sælges. Og derfor lod amtet afholde den omtalte auktion ved Billum kirke. Træhesten stod uden for kirkegårdsdiget og blev som nævnt købt af godsejeren Søren Rygård. Han købte også 39 pund grov krudt, som fandtes i skabene, der stod i våbenhuset. Selve skabene købtes af *Bakken Christensen i Burgård*.

Således adspredtes dette minde om den gamle milit, men de udskrevne unge mænd fik det ikke stort bedre af at komme ind og blive rigtige soldater.

KILDER: 1) Vester Horne herreds auktionsprotokol 1743-75. 2) Jens Olsen i Jyske Sml., 2. rk. IV 126. 3) Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe 55f, 59, 74, 132. O.Nielsen: Malt herred 13. 4) Rochstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark III. 5) H. K. Kristensen: Fra Koldingfjord til Blaa vandshuk 205. Marius Jager Andersen: Anders Hansen og Gamle Niels Andersen 18ff. 6) Riberhus amts contributionsregnskab 1702. 7) 1. jyske rytterregiment. Kasseregnskab 1/1 1716 - 31/10 18. 8) H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 195-98. 9) Lundenæs contributionsregnskab 1702-04. 10) H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 198f. 11) P. Eliassen: Historiske Strejftog i Kolding og Omegn 90, 101 noten.